

Жолдошева А. А.

**XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ОРУС
ЖАНА ЧЕТ ЭЛДИК ОКУМУШТУУЛАРДЫН КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ИЗИЛДӨӨ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ**

Жолдошева А. А.

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУССКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX –НАЧАЛА XX ВВ НА ЮГЕ КЫРГЫЗСТАНА**

A. A. Joldosheva

**RESEARCH OF RUSSIAN AND FOREIGN SCIENTISTS IN THE SECOND HALF OF
XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES IN SOUTHERN KYRGYZSTAN**

УДК: 316.7 (575) (043.3)

Бул макалада Кыргызстандын Түштүгүн изилдеген XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы орус жана чет элдик окумуштуулардын ишмердүүлүктөрү жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: материалдык эстеликтер, саякатчылар, Фергана өрөөнү, экспедиция, география, окумуштуу, изилдөөчү, маалыматтар, сүрөттөр.

Эта статья повествует о деятельности российских и зарубежных ученых, исследовавших в конце XIX начале XXвв юг Кыргызстана.

Ключевые слова: материальные памятники, путешественники, Ферганская долина, экспедиция, география, ученый, исследователь, сведения, рисунки.

This article deals with the Russian and foreign scientists' works who searched the south of Kyrgyzstan in the end of 19th and the beginning of 20th century.

Key words: material monuments, revelers, Fergana Valley, expedition, geography, scientist, explorer, information, pictures.

XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын Түштүк регионундагы жаратылышты, климаттык шарттарды, материалдык эстеликтерди орус окумуштуулары жана саякатчылары тарабынан изилдөө башталган. Биринчилерден болуп таланттуу орус окумуштуусу Алексей Павлович Федченко төрт жолу Орто Азия жерлерине (1869, 1870, 1871, 1872) изилдөө иштерин жүргүзгөн.

1871-жылы жайында Памир Алай Тоо системасы жана Чыгыш Фергананы изилдөө экспедициясына сүрөтчү катары А. П. Федченконун аялы Ольга Александровна катышкан. Экспедициянын маршруту Ош аркылуу өткөн. А. П. Федченко өзүнүн «Түркестан ведомосту» деген катында экспедиция маршруту жөнүндө кеңири токтолуп, ал «30-июлда Алай жергеси менен таанышып келгенден кийин, биз Ошко келдик, тактап айтканда Каратегин чек арасынын Түштүк чет жакасына. Жолдун жамандыгынан саякат кыйынга турду» деген маалыматтарды берген. [1]

А. П. Федченко Оштон Кашкарга барууну туура көргөн. Бирок бул жерден жергиликтүү калк тарабынан тоскоолдуктарга учурайт. Натыйжада А.П. Федченко Гүлчөгө чейин гана бара алган. Федченконун Гүлчө айылына болгон экспедициясы 10-августка чейин уланган. Маршруттук экспедиция

Гүлчөдөн Өзгөнгө чейин, андан ары Анжиян аркылуу Фергана өрөөнүнө, андан Ташкентке экспедиция 1871-жылдын 27-августунда келген.

А. П. Федченко биздин крайдын физикалык географиясы боюнча биринчи иштери, мындан тышкары 1872-жылдагы Кокон хандыгынын жалпы картасы да таандык. Анда Түштүк кыргыздардын шаарларынын жерлери өзүнчө бөлүк менен көрсөтүлгөн. Ошондой эле атайын дарыялар да камтылган [2].

А. П. Федченконун экспедициясынан кийин Памирге XIX кылымдын 70 - жылдарынын башында орус аскер-топографтары келген. 1874-жылы Памирде геолог И. В. Мушкетов жана Г. Д. Романовский изилдөө иштерин жүргүзгөн.

Айрыкча Кокон хандыгынын жоюлушу менен Түштүк кыргыздардын жерлери Россияга кошулуп, Түркестан генерал-губернаторлугунун составына кирет. Мына ушул мезгилден тартып, бул крайды изилдөө ишине жакшы шарттар жүргүзүлгөн. Ал эми Ош аймагы орус жана чет элдик экспедицияларынын базасы болгон.

1877-жылы Түркестан генерал-губернаторлугунун эсебинен Н. А. Северцовдун Памирге карай экспедициясы каржыланган.

1877–1878-жж Северцов 2 жолу Памирге келип, анын жыйынтыгында географиялык жактан бир кыйла өзгөртүүлөрдү киргизген.

1889-жылы Пенджабдан Кашмирге, Кашкарга, Ошко Россия императорунун география коомунун мүчөсү, Генералдык штабтын подполковниги В.Ф. Новицкий саякатын жүргүзгөн. Экспедициянын максаты Борбордук Азиянын кээ бир жерлерин изилдөө болгон. Ошондой эле Индияга кеткен соода жолу Памир, Орто Азия да камтылган. Новицкий этнографиялык изилдөөлөрдү да жүргүзгөн.

Мисалы: Алай өрөөнү аркылуу жергиликтүү элдин кол өнөрчүлүк иштери менен таанышкан. Ал өзүнүн “Индиядан Фергананы карай” деген эмгегинде кыргыз аялдарын ишмердүү, эмгекчил, чыдамдуу, жайдары, меймандос экендигин жазган. [1]

Новицкий өлкөнүн картасын түзгөн. Бул картада бир гана экспедициянын жолун гана эмес, соода жолдорун да Кичи Тибет, Чоң жана Кичи Памир, Памир Алай жана Фергана өрөөндөрүнүн соода жолдорун да камтыган. Орус окумуштуу

тууларына бир гана Орто Азиялык жерлердин физикалык географиясы эмес, анын тарыхы, этнографиясы, материалдык маданияты, жергиликтүү тили, экономикалык байланыштарын да изилдөөнү максат кылып иш жүргүзүшкөн.

Өзгөчө из калтырган чыгыш таануучу академик В. В. Бартольд Орто Азияга беш жолу (1893–1894-жж. жана 1902, 1904, 1916, 1928) илимий жүрүшүн жасаган. Ал өзүнүн экинчи илимий жүрүшүндө Ошко да келет. Анын эмгегинде кеңири жазуу булактары байыркы мезгилден ортоңку кылымдын аягына чейинки, жада калса жаңы мезгилди да камтып кетет. “Фергана” деген статьясында Улуу Жибек жолунун араб баскынчылары басып алуу мезгили жөнүндө конкреттүү маалымат берген. Анда Улуу Жибек жолунда Ош да аталган.

Ошко жалпы мүнөздөмө бергенден тышкары В. В. Бартольд Ферганадагы чек ара шаарларынын ичинен 3-орунда турат деген. [4]

Ошондой эле Асаф Ибн Бурхиянын мавзолейи да эскерилет. Бартольдун 1914-жылы жаралган тарых жана тарыхый географияга тиешелүү эмгектеринин бири “К истории орошения Туркестана” (Түркестандагы сугаруу системасынын тарыхы).

Бул эмгеги Түркестан элдеринин жер маданиятын изилдөөдөгү пайдубалы болуп калды десек жаңылышпайбыз.

Жерди сугаруу иши Оштун жашоочуларынын байыркы мезгилден берки келген иш аракеттеринин негизги бөлүгүн түзгөн. Бул XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында ирригациялык системанын өнүгүшү болгон.

Кыргыздардын байыркы мезгилдеги тарыхы боюнча В. В. Бартольдун “Кыргыздар. Тарыхый очерк” деген эмгеги тиешелүү. Бул эмгегинде “Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен андай тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек” деп айткан. [5]

Бартольддун бул эмгегинде кыргыз элинин байыркы мезгилинен тартып, XIX кылымдын 60-жылдарына чейинки тарыхы камтылган.

Дагы бир белгилүү окумуштуу-изилдөөчү Владимир Петрович Наливкин аялы Мария Владимировна менен биргеликте Фергана өрөөнүндө 6 жыл жашашкан.

Наливкиндер кыргыз жана өзбектердин жер иштетүүсүн, салтын, тилин изилдешкен. Алардын биргеликтеги этнографиялык эмгеги “Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы” (Казань 1886).

Натыйжада Наливкиндер Орус география коомунун Чоң алтын медалына арзышкан. Ал эми алардын “Кокон хандыгынын кыскача тарыхы” (Казань, 1886) деген эмгегин 1889-жылы француз тилине А. Дозон деген тилчи которгон.

Жогорудагы окумуштуу изилдөөчүлөр көп кылымды камтыган тарыхка бай Фергана өрөөнүнүн маданиятын, каада-салтын, үрп-адаттарын кошо изилдешкен.

1903-жылы “Жаратылыш жана адам” деген журналдын 23-бетине белгилүү орус жазуучу публист 1891-жылы Ошто болуп кеткен Е.Л.Марковдун өмүр баяны жазылган. Е. Л. Марков “Фергана. Путевые очерки Кокандского ханства” деген эмгегинде Кыргызстандын байыркы шаары жөнүндө маалыматтарды берген. Кийинки бөлүмү Алай өрөөнүнүн жашоочуларын камтыган.

Падышалык чиновниктердин жасаган отчеттору да өтө чоң маалыматтарды баяндаган. Өзгөчө Е. Л. Марковдун белгилүү Алай ханышасы Курманжан Датка менен жолуккандыгы да камтылган. Ал эми падышалык чиновниктер: “Кыргыздар жөнөкөй эле кетмендин жардамы менен арыктарды, каналдарды, өзгөчө ирригациялык казууларды жүргүзүшкөндүгүн” таң калуу менен өз отчетторуна киргизишкен.

Мындан тышкары Фергана өрөөнү боюнча сүрөттөр да өзгөчө мааниге ээ болгон. Н. Гавриловдун отчетунда эле Фергана областы, Түркестанга болгон жүрүшүндө 40ка жакын сүрөт болгон. Мында тажиктер, кыргыздар, өзбектер, көчүрүлүп келинген орус жана украиндер сүрөттөрдүн сюжетин түзгөн.

Ош шаарынын археологиялык казууларын, базарын, Сулайман-Тоону жана Оштун ар түрдүү улуттагы жашоочуларынын сүрөтүн сүрөтчү М. Мюллер тарткан.

1902-жылы “Жаратылыш жана адам” деген журналдын сегизинчи бетинде Анжиян боюнча белгисиз автор тарабынан 9 сүрөт чагылдырылган.

Кыргызстандын Түштүгүн изилдөөнү бир гана орус окумуштуулары гана эмес чет элдик окумуштуулар да изилдөө ишин жүргүзүшкөн.

Мисалы, Н.Н. Щербина-Комаренко, М. Костицкий, В. В. Верещагин ж.б.

Мындан тышкары Ошко Батыш Европанын: Франция, Англия, Австрия, Германия, Дания ж.б. мамлекеттери өзүнүн илимий экспедицияларын жүргүзүүгө аракеттенишкен.

1877-жылы Франция экспедициясын белгилүү Француз окумуштуусу венгр улутундагы Южфалви де Мезоковед жетектеген. Анын маршруттук экспедициясы 1878-жылы жарыяланып, алар Россия, Сибирь, Түркестанга археологиялык, антропологиялык, этнографиялык, филиологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү максатында келишет. Бул экспедицияда ал Санкт-Петербург, Финландия, Москва, Ташкент, Самарканд, Семиречье, Урал тоолоруна барган. Анын саякатын камтыган китеп 3 томдон туруп, карталар, сүрөттөр менен коштолгон. 1-томунда Фергана, Кульджа, Кохистан кирсе, 2-томунда Сыр өрөөнү, Ташкент, Самарканд, Семиречье, ал эми 3-томунда Урал тоолору, Санкт-Петербург кирген.

Элдин этногенез проблемасын изилдеген Южфалви төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: Фергана өрөөнүндөгү калк бир канча уруулар менен аралашкан деген. Ошентсе да француз окумуштуусу 13 негизги этникалык топту бөлгөн: кара кыргыз, кыпчак, сарт, өзбек, өзбек-кыпчак, сарт-өзбек, тажиктерди 3 типке бөлгөн (туркестандык, иранотохтондор, перстер), каракалпак, кара кытай,

кашкар, гальчас, цыгандын 2 тиби (отурукташкан мазангдар жана кыдырма лөлүлөр), афган, перс, индус, татар, орус .

Е. Д. Южфалвинин отчетунда Фергана жана Ош шаарынын архитектурасына өзгөчө көңүл бурулат. Ал Ошту байыркы жана белгилүү шаар деп айткан. Шаарда ошол мезгилде 30минден 40 минге чейин эл жашайт деген [1].

XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башындагы жасалган орус жана чет элдик окумуштуулардын иш аракеттери биздин регионду илимий жактан изилдөөгө, Түштүк элинин мада-

ниятын, каада-салтын, тарыхын таанып-билүүгө эбегейсиз зор салым кошкон десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Заднепровский Ю. А. Ошское поселение к истории Ферганы в эпоху бронзы.- Бишкек, 1997.
2. Захарова А. Е. Французская экспедиция 1877 г в Оше // Сборник статей НАН КР “Изучание древнего и средневекового Кыргызстана”- вып.1. – Б.: Мурас, -1998.
3. Захарова А., Иманбердиев Д. Ош: первые учебные заведения. - Б., 2004 г.
4. История кыргызов и Кыргызстана. - Б.,1996 г.
5. История Киргизской ССР в 2-х томах. - Ф., 1986 г.

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б. А.